

EMILY HEMELRIJK

Eindelijk vrij

*Hoe vrouwen in het Romeinse Rijk
de slavernij achter zich lieten*

Uitgeverij Balans

Copyright © 2025, Emily Hemelrijk/Uitgeverij Balans, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Omslag Mijke Wondergem

Omslagbeeld *Mozaïek uit de baden van Sidi Ghrib: een dienaar houdt de spiegel op voor haar meesteres* (Nationaal Museum van Carthago). Foto Wikimedia Commons

Auteursfoto Jerome de Lint

Boekverzorging Jos Bruystens

Lithografie binnenwerk John Geurtsen, Wilco Art Books

Druk Wilco

ISBN 978 94 638 2402 6

NUR 683

www.uitgeverijbalans.nl

[linkedin.com/company/uitgeverij-balans](https://www.linkedin.com/company/uitgeverij-balans)

[facebook.com/uitgeverijbalans](https://www.facebook.com/uitgeverijbalans)

uitgeverijbalans.nl/nieuwsbrief

*Voor mijn kleinkinderen Elena, Mathilde, Juliet
en Jonas*

Inhoud

Woord vooraf 9

1. Slavernij en sekse 15
2. Op weg naar vrijheid en burgerschap 54
3. Huwelijk en gezinsleven 92
4. Werk en identiteit 131
5. Publieke rollen en sociale netwerken 171
6. Goddelijke echtgenotes en heroïsche dochters 203

Epiloog 239

- Dankwoord 249
- Verklarende woordenlijst 250
- Chronologie 254
- Literatuur 256
- Noten 262
- Illustratieverantwoording 293

Woord vooraf

Als Lucius, de in een ezel veranderde hoofdpersoon van de roman *De gouden ezel* van de Romeinse schrijver Apuleius, na een dag rondjes lopen in de tredmolen zijn ogen de kost geeft, ontwaart hij de slaven die dag in dag uit in de graanmolen moeten werken:

De huid bont en blauw geslagen, de rug vol striemen en onder een vodderig hemdje eerder beschaduwd dan bedekt... Sommigen met slechts een minuscule lap om de edele delen, en allen dusdanig gekleed dat hun gestalte duidelijk door de lompen heen te zien was. Gebrandmerkte voorhoofden, half geschoren koppen, ringen om de voeten, en dan die afzichtelijk vale kleur en die wimpers, weggevreten door de rokerige dampen van het schemerdonker, dat hun het licht in de ogen haast benam. En als bokkers die met een poedertje op de huid hun gevechten leveren zaten zij onder een meelachtige stof, smoezelig wit bestreken. (Apuleius, *De gouden ezel* 9.12, vertaling Vincent Hunink)

Apuleius bekijkt hun ellendige bestaan door de ogen van Lucius en toont zo meer empathie dan gebruikelijk in de Romeinse literatuur. Lucius was immers zelf door tovenarij veranderd in een ezel, het dier dat in zijn afgebeulde en machteloze bestaan symbool stond voor een slaaf.

De Romeinse maatschappij was een wereld van slavenhouders. Slaven waren alomtegenwoordig: in huis, op het land, in werkplaatsen en bedrijven, en in de mijnen. Waar een rijke Romein ook ging, overal werd hij omringd door slaven. Vanaf de tweede eeuw v.Chr., toen Rome vele oorlogen voerde waarin een groot deel van de toen bekende wereld werd veroverd, werden miljoenen krijgsgevangenen als slaven naar Rome en Italië verscheept. Daar kwamen nog talloze anderen bij die op reis door piraten of rovers waren gekidnapt en als slaven verkocht. Al deze ongelukkigen overspoelden de Romeinse slavenmarkten en hielden de prijs laag. Een leven zonder slaven was dan ook voor de meeste Romeinen ondenkbaar.

De meeste tot slaaf gemaakte krijgsgevangenen stamden uit het Griekstalige oostelijke deel van het Middellandse Zeegebied. Afgezien van hun gemeenschappelijke taal, het Grieks, vormden zij een zeer gevarieerde groep in afkomst en sociale status. Sommigen waren beter opgeleid dan hun Romeinse meesters. In Italië werden ze tewerkgesteld in de mijnen, op de grote landgoederen van de elite en als huispersoneel van rijke Romeinen. Volgens moderne schattingen leefden er rond het begin van onze jaartelling in Italië ruim twee miljoen slaven op een bevolking van ongeveer zes miljoen. Daarmee is Rome volgens de moderne definitie een 'slavenmaatschappij', een maatschappij waarbij ten minste 30 procent van de bevolking in slavernij leefde.

Het opvallendste verschil tussen de Romeinse slavernij en andere slavenmaatschappijen, zoals de voormalige Amerikaanse slavenstaten, is de grote schaal waarop slaven werden vrijgelaten. Als deze vrijlating volgens wettige procedures verliep, dan verkreeg de vrijgelaten slaaf bovendien het Romeinse burgerschap. Hij of zij werd dus in

één klap van slaaf tot Romeins burger(es). Doordat er geen sprake was van kleurverschil tussen meesters en slaven – zo goed als alle slaven in de Romeinse wereld kwamen uit het Middellandse Zeegebied en later ook uit Noord-Europa – ligt het voor de hand te denken dat vrijgekochte of vrijgelaten slaven, kortweg vrijgelatenen genoemd, ongemerkt opgingen in de Romeinse burgerij. Dit was echter niet het geval. Niet alleen waren er juridische verschillen, maar ook in het sociale verkeer golden vrijgelatenen niet als gelijkwaardig aan vrijgeboren Romeinen. Hun verleden in slavernij bleef aan hen kleven. Zelfs rijke en succesvolle vrijgelatenen werden door de Romeinse elite niet voor vol aangezien en vormden het mikpunt van spot. Hun nieuwverworven vrijheid en burgerschap leverden vrijgelatenen dus niet automatisch sociale acceptatie op.

Deze ambivalente positie, tussen slaaf en vrijgeborene, maakte vrijgelatenen tot een aparte categorie in de Romeinse samenleving. Een bijzondere juridische categorie bovendien, die veel sporen heeft nagelaten in de bronnen, zowel in wetsteksten als in de Romeinse literatuur. Vrijgelatenen hebben ook zelf een stempel gedrukt op de stedelijke cultuur van Rome en Italië, al is het maar door de vele grafmonumenten die zij nalieten. Dit is des te opmerkelijker omdat de juridische positie van vrijgelatenen slechts één generatie duurde. Hun kinderen, voor zover ze ná de vrijlating van hun moeder geboren waren, waren vrijgeboren Romeinen, al werkte het stigma van hun slavenachtergrond nog enkele generaties door.

Als ze al schreven over slaven en vrijgelatenen, dan richtten de meeste antieke auteurs zich vooral op mannen. Moderne studies volgen hen hierin. Stilzwijgend gaan ze er daarbij van uit dat wat geldt voor mannelijke vrijgelatenen

ook opgaat voor vrouwen. Naast overeenkomsten in status waren er echter grote verschillen tussen de seksen, niet alleen tijdens hun leven in slavernij, maar ook na hun vrijlating. Zo hadden slavinnen andere taken dan slaven en werden ze anders behandeld. Ze hadden bovendien niet dezelfde kansen om vrijgelaten te worden en kampten na hun vrijlating met meer, en andere, juridische beperkingen. Ook hun positie ten opzichte van relaties en werk verschilde van die van mannelijke vrijgelatenen en na hun dood werden ze soms op een aparte manier herdacht. Hoewel ze behoorden tot dezelfde juridische categorie, namelijk die van *liberti* (vrijgelatenen), verschilden hun positie en levens dus op wezenlijke punten van elkaar. Reden genoeg voor een boek over vrouwelijke vrijgelatenen (*libertae*), waarin hun ervaringen centraal staan.

In dit boek wil ik een beeld geven van de mogelijkheden, beperkingen en ambities van vrouwen tijdens, en vooral na, hun leven in slavernij. Bij gebrek aan hun persoonlijke stemmen – er zijn helaas geen dagboeken of brieven van hen overgeleverd – zal ik dit doen aan de hand van wetsteksten, literaire bronnen, portretbeelden en vooral grafteksten die door en voor deze vrouwen werden opgesteld. Deze laatste komen het dichtst bij de verwachtingen en gevoelens van de vrouwen zelf en hun dierbaren. Om hen beter te kunnen plaatsen, zullen slavinnen en vrouwelijke vrijgelatenen besproken worden tegen de achtergrond van de Romeinse slavernij en vrijlatingspraktijk zoals we die kennen uit de veel talrijkere bronnen over mannelijke slaven en vrijgelatenen. De nadruk zal echter liggen op de specifieke positie van vrouwelijke vrijgelatenen.

Rome en Italië in de eerste eeuwen van de Romeinse Keizertijd, vanaf de late eerste eeuw v.Chr. tot het begin van de

derde eeuw n.Chr., staan centraal in dit boek. Deze eeuwen bieden het rijkste bronnenmateriaal over Romeinse slavernij en vrijlating. Omdat er voor de positie van vrijgelatenen binnen deze periode weinig veranderde, zal dit tijdsbestek van drie eeuwen als één geheel worden opgevat. Waar ontwikkelingen plaatsvonden, wordt dat apart vermeld.

Zoals inmiddels duidelijk zal zijn, kies ik ervoor de terminologie aan te houden die binnen de oude geschiedenis gebruikelijk is. De lezer zal in dit boek dus geen ‘tot slaaf gemaakten’ of ‘vrijgemaakten’ aantreffen, maar slaven en vrijgelatenen. Slavernij impliceert op zichzelf al een onnatuurlijke situatie, waarin iemand onvrijwillig en onder dwang tot bezit is gemaakt van een ander. Blijkens de definitie in de *Digesta*, een bloemlezing van teksten van Romeinse rechtsgeleerden, beseften de Romeinen dit zelf ook: ‘Slavernij is een instelling van het *ius gentium* [het bij alle volken geldende recht], waardoor iemand *tegen de natuur in* wordt onderworpen aan het eigendomsrecht van een ander.’¹ Dit besef stond de Romeinse slavernij overigens niet in de weg.

Opbouw

In de volgende zes hoofdstukken wil ik de lezer meenemen van de levens en ervaringen van vrouwen in slavernij (hoofdstuk 1) tot hun nagedachtenis als vrijgelatenen (hoofdstuk 6). De volgende vragen boden een leidraad bij het onderzoek: langs welke wegen belandden vrouwen in slavernij? Hoe verliep hun leven als slavine? Welke kansen had een slavine om vrijgelaten te worden en welke problemen en valkuilen ontmoette ze daarbij (hoofdstuk 2)? Welke relaties gingen de vrouwen aan na hun vrijlating en waren die wel allemaal vrijwillig (hoofdstuk 3)? Welke be-

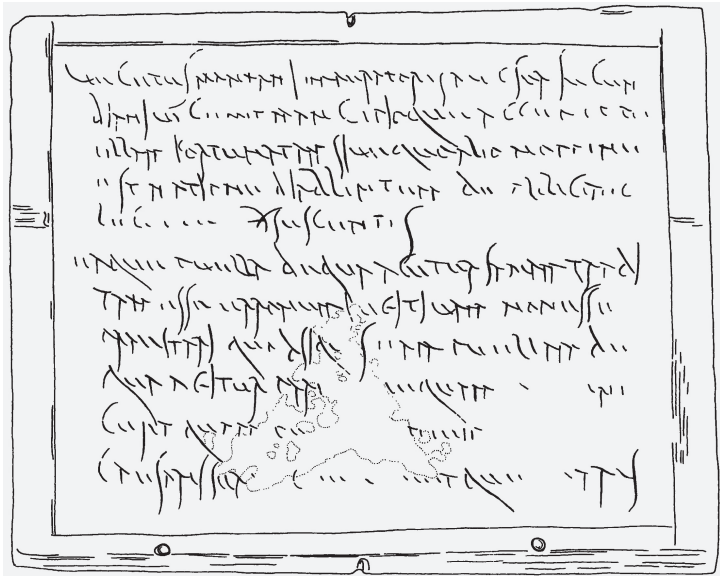
roepen oefenden zij uit en wat betekende hun beroep voor hun sociale identiteit (hoofdstuk 4)? Welke bijdrage leverden ze aan het openbare leven van hun stad (hoofdstuk 5) en, tot slot, hoe werden zij herdacht na hun dood?

Centraal bij dit alles staat de manier waarop vrouwelijke vrijgelatenen het stigma van slavernij achter zich probeerden te laten en uitdrukking gaven aan hun nieuwe status als Romeinse burgeressen. Net als (andere) immigranten moesten zij hun positie in de Romeinse samenleving zelf bevechten, maar daarvoor hadden zij al een vaak lange en moeizame weg moeten afleggen naar de vrijheid. En ondanks hun inspanningen werden ze nooit de gelijken van vrijgeboren Romeinse burgers. Het is juist door deze beperkingen en de manieren waarop vrijgelatenen die probeerden te compenseren, dat we zoveel over hen te weten kunnen komen. Daarbij is het beeld dat van deze vrouwen naar voren komt soms verrassend herkenbaar en tegelijkertijd heel anders dan dat van de veel bekendere vrouwen uit de Romeinse toplaag. Hun ervaringen in slavernij en hun levens en ambities na hun vrijlating bieden daardoor een andere, nieuwe kijk op de Romeinse samenleving.

Slavernij en sekse

Rond 100 n.Chr. werd op de slavenmarkt van Londen een koopcontract getekend voor een slavine (fig. 1).¹ De verkoper was een soldaat van een in Britannia gelegerd Romeins legioen, zoals de beschadigde letters LEG (legioensoldaat) achter de naam van Albicianus suggereren. De koper was een slaaf van een slaaf van de Romeinse keizer. Deze slaafplaatsvervanger (*vicarius*) kocht voor het substantiële bedrag van zeshonderd *denarii* een meisje van ongeveer tien jaar oud. Het contract werd opgesteld op een houten schrijftabletje waarvan één plankje is teruggevonden. De tekst luidde:

Vegetus, slaafplaatsvervanger van Montanus, slaaf van de keizer en voormalige slaafplaatsvervanger van Jucundus, kocht voor zeshonderd denarii van de legioensoldaat Albicianus en kreeg in zijn bezit het meisje Fortunata, of bij welke andere naam zij bekend is, van geboorte een Diablintische. En er wordt verklaard dat het meisje om wie het gaat gezond is overgedragen, dat ze niet de neiging heeft om rond te zwerven of weg te lopen en dat, als iemand een claim kan leggen op het meisje in kwestie of op een deel van haar [*hier breekt de tekst af*].

1. Tekening van een houten schrijftabletje met het koopcontract van Fortunata.

Het schrijftabletje was onderdeel van een triptiek, drie aan elkaar bevestigde houten plankjes die met was bestreken waren. De gaatjes in de rand laten nog zien hoe ze aan elkaar waren vastgemaakt. De twee andere plankjes zijn helaas niet gevonden, waardoor de rest van de tekst verloren is gegaan. Toch is ook zo duidelijk dat het gaat om een standaard koopcontract.² Volgens de Romeinse wet moest de verkoper namelijk eventuele ziekten en gebreken van een slaaf aan de koper melden en naar waarheid verklaren of deze de neiging vertoonde om rond te zwerven of weg te lopen. Ook moest hij de herkomst van een slaaf vermelden en was hij aansprakelijk voor mogelijke claims van derden. Bij een terechte claim op een slaaf die hij al verkocht had, was hij verplicht de koper schadeloos te stellen.